Sosyal Bilimler
EKEVAKADEMİ
dergisi

Makalenin geliş tarihi: 13.09.2025
1.Hakem Rapor Tarihi: 19.12.2025
2.Hakem Rapor Tarihi: 21.12.2025
Yayına Kabul Tarihi: 25.12.2025

eISSN:2148-0710 - pISSN:1301-6229

KUTSAL TOPRAKLARDA HÂKİMİYET MÜCADELESİ: FÂTIMÎLERİN HİCAZ'A YÖNELİK ASKERÎ FAALİYETLERİ[1]

Erdem ALADAĞ[*]*-Mehmet KAZDAL*[**]

Öz

Bu makale, Fâtımîler Devleti'nin Hicaz bölgesine yönelik askerî faaliyetlerini dinî, siyasî ve stratejik bağlamda tarihsel kaynaklara dayanarak incelemektedir. Bu kapsamda, tarihsel verilerin sistematik biçimde incelenmesi, yazılı kaynakların eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmesi ve belgeler arasındaki anlamlı ilişkilerin ortaya konulması amacıyla doküman analizi yöntemine başvurulmuştur. Çalışmada, Fâtımîlerin Hicaz üzerindeki nüfuzlarını artırmak amacıyla başvurdukları diplomatik, ekonomik ve doğrudan askerî yöntemler; özellikle Mu'izz Lidînillâh, Azîz Billâh, Hâkim Biemrillâh ve Müstansır Billâh dönemlerindeki uygulamaları üzerinden ele alınmıştır. Kaynaklarda, bölgedeki yerel emirliklerin dönemsel olarak her iki halifeliğe de yöneldiği ve bu durumun Hicaz'da siyasî istikrarsızlığın derinleşmesine zemin hazırladığı görülmektedir. Müstansır Billâh dönemindeki kıtlık ve Yemen'deki müttefik Suleyhîler aracılığıyla yürütülen dolaylı müdahaleler, Fâtımîlerin bölgedeki hâkimiyet stratejilerinin dönüşümüne işaret etmektedir. Fâtımîlerin kuruluşlarından itibaren Hicaz'da hâkimiyet kurmak için yürüttükleri tüm bu askerî, siyasî, ekonomik ve dinî çabaların Haçlı Seferlerinin başlaması, devlet yönetiminde iç siyasî krizlerin baş göstermesi, ekonomik sıkıntıların giderek artması ve özellikle Hicaz bölgesinde Abbâsî-Selçuklu ittifakının oluşması gibi sebeplerden dolayı sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Çalışma, Fâtımîlerin Hicaz'daki askerî faaliyetlerinin kısa süreli ve sınırlı etkiler doğurduğunu; uzun vadeli egemenlik kuramadıklarını ortaya koyarak, bu girişimlerin İslâm siyasî tarihi içindeki yerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma ele alınırken, sosyal bilimler alanında sıkça kullanılan araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sistematik ve etraflıca ortaya konulması için temel kaynaklardan ve bilimsel araştırmalardan yararlanılmış, ayrıca kronolojiye dikkat edilerek araştırmanın nedenlerine, sonuçlarına ve etkilerine yer verilmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İslâm tarihi, Fâtımîler, Hicaz, Mekke, Medine.*

The Struggle for Dominion in the Holy Lands: The Fāṭimids Military Activities in the Ḥijāz

Abstract

This article examines the military activities of the Fāṭimid State in the Ḥijāz region in a religious, political, and strategic context based on historical sources. In this context, the document analysis method was employed in order to systematically examine historical data, critically evaluate written sources, and reveal meaningful relationships among the documents. The study examines the diplomatic, economic, and direct military methods employed by the Fāṭimids to increase their influence in the Ḥijāz, particularly during the reigns of al-Muʿizz li-Dīn Allāh, al-ʿAzīz bi'llāh, al-Ḥākim bi-Amr Allāh, and al-Mustanṣir bi'llāh. Sources indicate that local emirates periodically aligned themselves with both caliphates, a situation that contributed to the deepening of political instability in the region. The famine during the reign of al-Mustanṣir bi'llāh and the indirect interventions carried out through the allied Ṣulayḥid dynasty in Yemen indicate a transformation in the Fāṭimids strategy of domination in the region. It is understood that all these military, political, economic, and religious efforts undertaken by the Fāṭimids since their establishment to establish dominance in the Ḥijāz were unsuccessful due

[1] Bu çalışma, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL danışmanlığında Erdem ALADAĞ tarafından hazırlanan "Fâtımîler Dönemi Hicaz Yönetimi" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

[*] Doktora Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, erdem_aladag21@erdogan.edu.tr, https://orcid.org/0000-0002-0333-6517

[**] Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, mehmet.kazdal@erdogan.edu.tr, https://orcid.org/0000-0002-9508-5283

to reasons such as the beginning of the Crusades, the emergence of internal political crises in state administration, the increasing economic difficulties, and especially the formation of the ʿAbbāsid-Saljūḳ alliance in the Ḥijāz region. This study aims to analyze the place of these initiatives in the history of Islamic politics by revealing that the Fāṭimids military activities in the Ḥijāz had short-term and limited effects and that they were unable to establish long-term dominance. In undertaking this study, the historical research method, frequently used in the social sciences, was employed. To ensure the systematic and thorough presentation of the study, primary sources and scientific research were utilized, and attention was paid to chronology in order to address the causes, consequences, and effects of the research.

Keywords: *Islamic history, Fāṭimids, Ḥijāz, Makka, Madīna.*

1. Giriş

Kaynakların tarifine göre Hicaz bölgesi, Kızıldeniz'in doğusunda yer almakta olup kuzey tarafı Ürdün'ün liman şehirlerinden olan Eyle (Akabe)'den başlamakta, güney kısmı ise Yemen'in sınırında yer alan Asîr şehrine kadar uzanmaktadır. Necid çöllerinden başlayıp Irak'a kadar uzanan kısmı ise Hicaz'ın doğu tarafını oluşturmaktadır (Yâkût el-Hamevî, 1977, s. 218; el-Mağlûs, 2019, s. 63). Bu şekilde yer alan tanımla birlikte ayrıca Mekke, Medine ve Tâif gibi önemli büyük şehirleri içerisinde bulunduran ve Kızıldeniz kıyısında genişliği yer yer 80-100 kilometreyi bulan geniş bir bölge şeklinde de tarif edilmektedir (İbn Havkal, 1996, s. 29; Yâkût el-Hamevî, 1977, s. 218). Hicaz sınırları içerisinde Mekke, Medine ve Tâif gibi büyük şehirlerin yanı sıra Cidde, Kubâ, Hayber, Yemâme, Vâdilkurâ, Hicr ve Yenbu' gibi küçük yerleşim yerleri de bulunmaktadır (Makdisî, 1991, s. 432; Kök, 2020, s. 71). Ancak kaynaklara bakıldığında bu bölgenin siyasî, dinî, ekonomik, askerî vb. açılardan temel merkezinin Mekke ve Medine olduğu anlaşılmaktadır (Küçükaşcı, 2007, ss. 32-33). Nitekim Harameyn olarak da adlandırılan Mekke ve Medine'nin sahip olduğu siyasî idarenin tüm Hicaz bölgesini kapsadığı, bu nedenle zikredilen diğer küçük yerleşim yerlerinde herhangi bir siyasi otoritenin varlığından söz edilmediği görülmektedir. Dolayısıyla burada, Fâtımîlerin Hicaz'a yönelik askerî faaliyetlerinden söz edilirken daha çok Mekke ve Medine'nin ön plana çıktığını yani direkt olarak askerî seferlerin bu iki şehre yönelik yapıldığını ifade etmek yerinde olacaktır.

İslâm dünyası açısından dinî önemi haiz Hicaz, Şam ile Yemen'i birbirine bağlayan ana ticaret yolu üzerinde bulunması ve Arap Yarımadasında bu iki bölge arasında bir geçit vazifesi görmesi bakımından da jeopolitik bir öneme sahiptir (Çağatay, 1957, s. 70; Cevâd Ali, 1993, s. 113). Farklı özellikleri bir arada barındıran Hicaz bölgesinin asıl ön plana çıkan özelliğinin kutsal şehirler Mekke ve Medine'yi içerisinde bulunduruyor olması, kuşkusuz diğer coğrafyalarda kurulan İslam devletleri için bölgeyi vazgeçilmez bir konuma çıkarmıştır (Erbaş, 2024, s. 149). Bundan dolayıdır ki, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hulefâ-i Râşidîn'den Osmanlı Devleti'ne hatta günümüze kadar Mekke ve Medine şehirleri tüm Müslümanların gözdesi halinde olmaya devam etmiştir. Nitekim asırlar boyunca bu kutsal şehirlere egemen olmak suretiyle tüm İslam dünyasına hâkim olmayı amaçlayan Müslüman devletler, bu uğurda ciddi manada mücadeleler vermişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 403; Küçükaşcı, 2007, s. 33). Dolayısıyla tüm İslam dünyası için büyük önem arz eden Hicaz bölgesi üzerinde hangi devletlerin egemen oldukları veya olmaya çalıştıkları, hâkim olabilme noktasında ne tür faaliyetler yürüttükleri gibi hususlar da büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle geçmişte bölge üzerinde yaşanan özellikle askerî faaliyetlerin ve bunların bölgede meydana getirdiği neticelerinin ortaya konulması İslam tarihinde mühim derecede bir yer teşkil etmektedir. Yapılan bilimsel çalışmalar tarandığında bu konuya dair birtakım araştırmaların ortaya konulduğu görülmekle birlikte Fâtımîler dönemine münhasır pek fazla bir çalışmanın olmadığı anlaşılmaktadır. Küçükaşcı (2007), Hicaz bölgesine dair ele aldığı çalışmasında daha çok Abbâsîlerin Hicaz bölgesindeki siyasî, dinî, ekonomik ve askerî faaliyetlerine yer verirken, Fâtımîlerin Hicaz hâkimiyetlerine ise oldukça yüzeysel değinmiştir. Çelik (2010) ise Fâtımîlerin Hicaz politikasına yönelik ele aldığı makalesinde siyasî ve ekonomik politikaları ön plana çıkarmış ancak Fâtımîlerin askerî faaliyetlerine detaylı yer vermemiştir. Aynı

müellif, Fâtımî Devleti tarihine dair çalışmasında da Fâtımîlerin dış siyasetleri bağlamında Hicaz ile ilişkilerine değinmekte ve buraya yönelik siyasî ve askerî faaliyetlerini genel hatlarıyla zikretmektedir (Çelik, 2018). Bunlarla birlikte Arap dünyasında yapılan çalışmalara bakıldığında, genellikle Mekke veya Medine tarihine dair ya da doğrudan Fâtımî Devleti tarihini konu edinen çalışmalar olduğu görülmektedir (Tâmir, 1991; Seyyid, 1992; Sürûr, 1994). Dolayısıyla hem Arap dünyasında hem de ülkemizdeki çalışmaların doğrudan Fâtımîlerin Hicaz yönetimlerini konu edinmedikleri, özellikle Fâtımîlerin Hicaz'a yönelik askerî politikalarını sistematik ve kronolojik bir şekilde ele almadıkları müşahede edilmektedir. Bu nedenle ele alınan bu makale, zikredilen bu çalışmalardan farklı olarak daha çok Fâtımîlerin Hicaz bölgesine düzenledikleri askerî faaliyetleri kronolojik bir yöntemle ortaya koymayı ve bunun neticeleri hakkında bazı değerlendirmeler yapmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte Fâtımîlerin bölgenin siyasî yapısına nasıl bir etki ettiği hususuna da değinilmiştir.

2. Yöntem

2.1. Araştırma Deseni

Bu çalışma, sosyal bilimlerde sıklıkla başvurulan tarihsel araştırma yöntemi çerçevesinde hazırlanmıştır. Tarihsel araştırma yöntemi, geçmişte yaşanmış olayların, belgelerin ve kaynakların sistematik bir biçimde incelenerek, söz konusu olayların nedenlerini, gelişim süreçlerini ve sonuçlarını anlamayı amaçlamaktadır (Ercan, 2017, ss. 58-61). Bu bağlamda, çalışmada Fâtımîler Devleti'nin Hicaz bölgesine yönelik askerî faaliyetleri tarihsel bağlamı içinde ele alınmış, olayların gelişimi kronolojik bütünlük içinde analiz edilmiştir. Çalışmanın konusu, Fâtımîlerin Hicaz'a yönelik askerî faaliyetleri olduğundan, konunun doğası gereği tarihsel kaynaklara, dönem belgelerine ve dönemin siyasal, dinî ve ekonomik yapısını yansıtan veriye ulaşılması ve bunların yorumlanması zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle tarihsel araştırma yöntemi, araştırmanın hem kapsamına hem amacına en uygun yöntem olarak tercih edilmiştir.

2.2. Araştırma Materyali

Bu araştırmanın veri kaynaklarını, Fâtımîlerin Hicaz siyasetine ilişkin tarihsel süreci anlamaya imkân veren birincil ve ikincil kaynaklar oluşturmaktadır. Nitel araştırmalar kapsamında belge ve doküman analizi yöntemlerinin temel unsuru olan bu kaynaklar, araştırma sorularıyla doğrudan ilişkili olmaları ve tarihsel olguları çok boyutlu biçimde incelemeye elverişli bulunmaları nedeniyle amaçlı örnekleme yaklaşımıyla seçilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2021, s. 116). Birincil kaynaklar arasında dönemin siyasî ve idarî yapısına dair ayrıntılı bilgiler sunan müelliflerin eserleri (İbnü'l-Esîr, 1987; İbn Kesîr, 1998; Makrîzî, 1991; İbn Tağriberdî, 1925) yer alırken; ikincil literatür, Fâtımîler dönemi Hicaz tarihini ele alan çağdaş akademik çalışmalarla sınırlanmıştır (Sürûr, 1994; Küçükaşcı, 1998; Çelik, 2018). Bu kaynakların seçilmesindeki temel gerekçe, hem tarihsel olayların kronolojik gelişimini hem de dönemin siyasal, idarî ve dinî bağlamını güvenilir ve bilimsel temellere dayalı biçimde ortaya koymalarıdır. Bu doğrultuda çalışmanın veri kaynakları araştırmanın amacına uygun şekilde, konuya ilişkin nitel verilerin derinlemesine analizine imkân sağlayan tarihsel dokümanlardan oluşturulmuştur.

2.3. Veri Kaynakları

Araştırmada, birincil kaynaklar olarak Orta Çağ İslâm tarih yazımına ait Arapça eserlerden faydalanılmıştır. Bu eserler, dönemin zihniyetini, siyasî ilişkilerini ve olaylara çağdaş bakışı yansıtması bakımından özel bir öneme sahiptir. Özellikle Fâtımî ve Abbâsî dönemine ait tarih, biyografi, kronik ve coğrafya literatürü başta olmak üzere, dönemin askerî ve siyasî faaliyetlerini aktaran klasik İslâm tarihçileri dikkate alınmıştır. Bununla birlikte, ikincil kaynaklar olarak modern tarih yazımına ait güncel akademik çalışmalar, yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler ve kitaplar kullanılmıştır. Bu kaynaklar, klasik eserlerin eleştirel bir bakış açısıyla yeniden yorumlanmasını ve tarihî olayların bugünkü bilimsel çerçevede değerlendirilmesini mümkün kılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Kaynak seçimi yapılırken, çalışmanın konusuyla doğrudan ilişkili, bilimsel niteliği güçlü ve akademik güvenirliği yüksek çalışmalara öncelik verilmiştir. Araştırma sürecinde kullanılan temel yöntemlerden biri doküman analizidir. Türkçe literatürde doküman analizi, araştırma konusu ile ilgili yazılı, görsel veya elektronik materyallerin sistematik biçimde incelenmesi, bu materyallerden anlamlı verilerin seçilmesi, çözümlenmesi ve yorumlanması süreci olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, ss. 189–190; Sak vd., 2021, s. 230). Bu çalışma kapsamında doküman analizi, Fâtımîlerin Hicaz üzerindeki askerî faaliyetlerini tarihsel kaynaklar üzerinden daha geniş bir bağlamda incelemek amacıyla kullanılmıştır. Bu süreçte kullanılan tarihsel kaynaklar, tarihsel metodolojinin temel ilkeleri doğrultusunda dış tenkit ve iç tenkit yöntemlerine tâbi tutulmuş; metinlerin müellifleri, telif tarihleri, aktarım zincirleri ve güvenilirlik düzeyleri değerlendirilirken, içerik tutarlılığı, tarafgirlik ihtimali ve tarihsel bağlamla uyumu da dikkate alınmıştır. Olayların kronolojik seyri dikkate alınarak Fâtımîlerin Hicaz'daki askerî müdahaleleri; bu müdahalelerin ardındaki siyasî hedefler, dinî motivasyonlar, mezhep temelli rekabet dinamikleri, diplomatik ilişkiler ve ekonomik amaçlarla birlikte değerlendirilmiştir. Böylece yalnızca askerî hareketlilik değil, aynı zamanda bu faaliyetleri şekillendiren ideolojik, dinî ve siyasî arka plan da doküman analizi kapsamında sistematik biçimde çözümlenmiştir. Sonuç olarak bu yöntemsel yaklaşım, Fâtımîlerin Hicaz siyasetine çok boyutlu bir perspektifle bakma imkânı sağlamış; askerî girişimlerin yanı sıra dinî meşruiyet politikaları, ekonomik stratejiler ve bölgesel güç mücadeleleri doküman analizi yöntemi aracılığıyla bütüncül bir çerçevede ele alınmıştır.

2.5. Araştırma Etiği

Çalışmada kullanılan tüm kaynaklara bilimsel etik kurallar çerçevesinde atıf yapılmış; doğrudan alıntılar ve yorumlar, ilgili kaynaklar gösterilerek sunulmuştur. Herhangi bir bilimsel etik ihlali, intihal ya da yanıltıcı bilgi aktarımından kesinlikle kaçınılmıştır. Araştırma sürecinde akademik dürüstlük ve kaynak güvenilirliği temel prensip olarak benimsenmiştir.

3. Bulgular

Fâtımîler, H.295/M.909'da Kuzey Afrika'da kurulmuş; doğuya, özellikle Mısır, Suriye ve Hicaz'a yayılma politikası izlemişlerdir. İlk halife Ubeydullâh el-Mehdî, Mekke halkına mektuplar göndererek itaat talep etmiş ancak bu talepler reddedilmiştir. Karmatîlerin Hicaz'daki saldırılarına karşı Ubeydullâh'ın tepkisi, bölgeyle ilgisini göstermektedir. Fakat bu ilk dönemlerde Fâtımîler, Hicaz'a doğrudan askerî müdahale gerçekleştirmemiş, daha çok diplomatik yollarla Hicaz'daki etkinliklerini arttırmaya çalışmışlardır. Mu'izz Lidînillâh döneminde Fâtımîler, Mısır'ı ele geçirdikten sonra Hicaz'a yönelik faaliyetlerini hızlandırmışlar ve bunun neticesinde Mekke ve Medine'deki iç çatışmalardan yararlanarak diplomasi, para ve gıda yardımları ile ilk defa H.358/M.969 yılında Fâtımîler adına hutbe okutulmasını sağlamışlardır. Ancak bu hâkimiyet kısa süreli olmuş ve Abbâsî-Karmatî iş birliği sonucu hutbeler tekrar Abbâsîler adına okunmuştur. Bunun üzerine H.359/M.970-971 yıllarında Mu'izz Lidînillâh ilk kez Mekke'ye ordu göndermiş; bu süreçte Medine emiri Hasan b. Câ'fer ile iş birliği yapılmıştır. Azîz Billâh döneminde ise Hicaz'a iki kez ordu gönderilmiş, H.380/M.990 yılında düzenlenen ikinci seferle Fâtımî otoritesi daha kalıcı hale gelmiştir. Hâkim Biemrillâh dönemine gelindiğinde (H.386/996-M.1021), Medine'deki Abbâsî eğilimli yönetime karşı askerî müdahale gerçekleştirilmiş, ancak düzenlenen bu sefer doğrudan Mısır'dan değil, Mekke'den gönderilen bir kuvvetle gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki süreçlerde Mekke emiri ile Hâkim Biemrillâh arasında geçici bir soğukluk yaşansa da ilişkiler tekrar düzelmiştir. Müstansır Billâh dönemini kapsayan H.427/1036-H.487/M.1094 yılları arasında Hicaz hızlı değişmelere sahne olmuş, Mısır'da meydana gelen ekonomik kriz nedeniyle Hicaz'a yardımlar kesilince Mekke ve Medine emirleri Abbâsîlere yönelmiştir. Bu durum, Müstansır Billâh'ı selefleri gibi Hicaz'a ordu göndermeye sevk etmiş ve neticede Yemen'de

Fâtımîlere bağlı bulunan Suleyhî emiri aracılığıyla H.454/M.1062 ve H.459/M.1067 yıllarında Hicaz'a iki defa ordu göndermiştir.

3.1. Fâtımîlerin Hicaz ile İlk Temasları

H. 295/M. 909 yılında Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımîler, ilk halife Ubeydullâh el-Mehdî'den itibaren doğuya doğru yayılma politikası izleyerek bu minvalde önce Mısır ve Suriye topraklarını daha sonra ise Hicaz bölgesini ele geçirmeyi hedeflemekteydiler. Ubeydullah el-Mehdî'nin Mekkelilere göndermiş olduğu bir mektuptan onun Hicaz'a yönelik politikası hakkında fikir edinebilmekteyiz. Zira o, Mekkelilere gönderdiği mektupta onlardan kendilerine itaat etmelerini istemiş, bunun karşılığında ise onlara iyi muamelelerde bulunulacağını vadetmiş, ancak Mekkeliler kendilerinden çok uzakta kurulan ve henüz güçsüz bir konumda bulunan bir devletin kontrolü altına girmeyi kendileri açısından tehlikeli görerek bunu kabul etmemişlerdir (Takkûş, t.y., s. 109; Çelik, 2010, s. 149). Yine Karmatîlerin Mekke'ye saldırıları sonrasında Hacerü'l-esved'i ve Kâbe'deki diğer bazı kıymetli eşyaları alıp götürdüklerinde Ubeydullâh el-Mehdî'nin Karmatîlere tepki göstererek aldıkları tüm değerli eşyaları Kâbe'ye iade etmeleri uyarısı (Sinân es-Sabîi, 1982, ss. 7-8; Poyraz, 2020, ss. 12-13), her ne kadar karşılık görmemiş olsa da onun bölgedeki gelişmeleri yakından takip ettiğini ve Mekke'de yaşanan sorunlara kayıtsız kalmadığını göstermektedir.

Kâim Biemrillâh ve İsmâil el-Mansûr dönemlerinde Fâtımîlerin Hicaz politikalarında herhangi bir değişikliğin olmadığı ancak bu dönem zarfında Fâtımîlerin kendi içlerinde yaşadıkları bazı sorunlar, birtakım Hâricî isyanlar, mezhep kökenli propagandalar gibi nedenlerle Hicaz'a yönelik herhangi bir siyasî veya askerî bir girişimde bulunma fırsatını elde edemedikleri anlaşılmaktadır (Makrîzî, 1996, ss. 75,90; Takkûş, t.y., s. 109; Çelik, 2018, ss. 94-97). Dolayısıyla Fâtımîlerin kuruluş yıllarında Hicaz bölgesinin henüz Abbâsîlerin kontrolü altında olduğu ve onların tayin etmiş oldukları valiler tarafından yönetilmeye devam edildiği tespit edilmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 323; el-Cezîrî, 2002, s. 330; İbn Fehd, 2005, s. 407). Fâtımîlerin Hicaz'daki etkinliklerini artırmaya yönelik ilk somut adımların ancak Halife Mu'izz Lidînillâh döneminde atıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, onun dönemi hem Fâtımîlerin Hicaz politikasında bir dönüm noktası olarak değerlendirilmeli hem de bölgeye yönelik askerî seferlerin başlangıcı olarak kabul edilmelidir.

3.2. Hicaz'a Yönelik Gerçekleştirdikleri Askerî Faaliyetler

3.2.1. Mu'izz Lidînillâh Dönemi (H. 341-365/M. 953-975)

Mu'izz Lidînillâh, Fâtımî halifeliğine geçince devletin temel politikalarından biri olan doğuya doğru yayılma siyasetini gerçekleştirebilmek için büyük fırsat arayışları içerisindeydi. Onun bu hedefleri arasındaki ilk önceliği Mısır'ı ele geçirmek ardından Suriye ve Hicaz topraklarında hâkimiyet kurmaktı. Çünkü özellikle Hicaz ile Mısır arasında çok eskilere dayanan ekonomik, ticari, kültürel vb. ilişkiler bulunmaktaydı, bu nedenle Fâtımîler açısından Hicaz'a hâkim olabilmenin yolu önce Mısır'a hâkim olmaktan geçmekteydi (Çelik, 2010, s. 147). Mu'izz Lidînillâh bu politikasını gerçekleştirebilme düşüncesi içerisindeyken Mısır'da hüküm süren Kâfûr el-İhşidî'nin H.357/M.968 yılında vefat etmesi, onun için büyük bir fırsat oluşturmuştu. Bunun üzerine Mu'izz Lidînillâh, önemli komutanlarından biri olan Cevher es-Sıkıllî'yi H.358/M.969 yılında büyük bir ordu ile beraber Mısır'a göndererek burayı hâkimiyeti altına almış ve Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımîler Devleti'nin yeni merkezini Mısır'ın başkenti Kâhire'ye taşımayı başarmıştır. Böylece Fâtımîlerin Mısır hâkimiyetleri dönemi başlarken diğer taraftan çok eskilere dayanan Mısır-Hicaz ilişkileri de yeniden canlanmış ve neticede Mu'izz Lidînillâh'tan itibaren Fâtımî halifeleri Mekke ve Medine emirleriyle daha yakından ilişki kurma fırsatını yakalamışlardır (İbnü'l-Esîr, 1987, ss. 330-332; ed-Deşrâvî, 1994, s. 184; Mısıroğlu, 2013, s. 292; Çubukçu, 2020, s. 96).

Mu‘izz Lidînillâh’ın selefleri gibi Hicaz’a hâkim olma düşüncesini devam ettirdiği ve bunu Cuma hutbelerinde: “Allah’ım bize zafer kazanmayı nasip eyle! Düşmanlara karşı bize yardım eyle ve fetih kapılarını bize aç! Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret etmeyi, onun minberine çıkmayı ve evini açabilmeyi bize nasip et!” (ed-Dâ’î İdrîs, 1985, s. 541) şeklinde yapmış olduğu dualarla bunu dile getirdiği görülmektedir. Hicaz’ı Abbâsîlerin kontrolünden almaya kararlı olduğu anlaşılan Mu‘izz Lidînillâh’ın, Mısır’a taşınmasından sonraki ilk işi artık zihnindeki bu düşüncelerini somut bir hale getirmekti. Bu sırada Hicaz’daki siyasî durum ise Mekke ile Medine yönetimi arasında bir çekişme nedeniyle oldukça çalkantılı bir vaziyetteydi. Nitekim Abbâsîlere bağlı olan Hicaz yönetimi, Mekke’de Hüseyinoğulları, Medine’de ise Hasanoğulları olarak isimlendirilen ailelerin müstakil idarelerinde bulunuyordu (Sürûr, 1994, s. 23; Mez, 2000, s. 13). Ancak Hasanoğulları ile Hüseyinoğulları arasında zaman zaman çekişmeler meydana gelmekte, özellikle Harameyn merkezli yönetimi elde edebilmek için birbirleriyle savaş içerisine girmekteydiler. H.348/M.958-959 yılında Hasanoğulları ile Hüseyinoğulları arasında yine bir çatışma çıkmış, bunun neticesinde Hüseyinoğulları, Hasanoğullarından çok sayıda kişiyi öldürmüşlerdi. Özellikle bu son olay aralarındaki çatışmanın uzun yıllar boyunca sürmesine sebebiyet vermişti (Makrîzî, 1996, s. 145; Hasan, 1958, s. 238; Sürûr, 1994, ss. 23-25). Mu‘izz Lidînilllâh’ın Mısır’a gelmesinden önce başlayan bu çekişme onun Mısır’a geldiği yıllarda da devam etmekteydi. Halife Mu‘izz Lidînillâh Hasanoğulları ile Hüseyinoğulları arasındaki bu krizi bir fırsata çevirerek Mekke ve Medine’ye gizlice elçiler ve onlarla beraber bol miktarda gıda ve para göndermek suretiyle Hasanoğullarından ölenlerin diyetlerini ödemiş ve neticede bu iki grup arasındaki çatışmayı sona erdirmiştir. Onun Hicaz’da böyle bir başarı elde etmesi Hicaz eşrafının sempatisini kazanmasına vesile olmuş ve H.358/M.969 yılında ilk defa Mekke ve Medine’de hutbelerin Fâtımîler adına okunmasının yolunu açmıştır (Makrîzî, 1996, s. 101; Hasan, 1958, s. 238; Takkûş, t.y., s. 231; ez-Zeylâi, 2005, s. 42). Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki, Mu‘izz Lidînillâh’ın Hicaz’da böyle bir başarı elde etmesinin arka planında siyasî ve ekonomik güç kullandığı görülmektedir. Zira Fâtımîler, Hicaz bölgesine henüz bir ordu göndermemişti. Ancak bu süreçten sonra gelişen olaylar muvacehesinde Hicaz’a zaman zaman ordularla seferler düzenlemişlerdir.

Mu‘izz Lidînillâh, Mekke ve Medine emirlerine yüklü miktarda para ve gıda gibi temel ihtiyaç malzemeleri gönderip aralarındaki çekişmeyi sonlandırmasına ve hutbeleri kendi adına okutmasına rağmen bir yıl gibi kısa bir süre sonra Hicaz’da hutbeler yeniden Abbâsîler adına okunmaya başladı. Nitekim Fâtımîlerin kurulduğu yıllardan itibaren Hicaz’ın daha çok Mekke kısmında etkin olan bir diğer güç ise Karmatîlerdi. Hareketin lideri olan Hamdân b. Karmat’ın ismine nispeten bu isimle anılan Karmatîler, H.264/M.877 yılında İsmâiliyye hareketine katılmışlar ancak H.286/M.899 yılında İsmâilîlerin yeni liderlik doktrinlerinden dolayı bu hareketten ayrılmışlardır (İbn Kesîr, 1998, ss. 119-121; Nüveyrî, 2004, s. 111; Sinân es-Sabîi, 1982, s. 7; Hizmetli, 2001, s. 510; Arslan, 2014, s. 215; Poyraz, 2020, s. 13). Karmatîler, İsmailî doktrininden ayrıldıktan sonra Suriye ve Hicaz topraklarında Abbâsîlerle işbirliği içerisine girerek Fâtımîler için bir tehlike haline gelmişlerdi. Karmatîler Fâtımîlerin sadece Suriye ve Mısır topraklarında değil aynı zamanda Mekke’de daha henüz yeni kurdukları hâkimiyeti de olumsuz etkilemiş, neticede Hicaz bölgesinde Karmatîlerle işbirliği içerisine giren Abbâsîler, H.359/M.969-970 yılında Mekke’de hutbeleri yeniden kendi adlarına döndürmüşlerdi (İbnü’l-Esîr, 1987, s. 323; Makrîzî, 1996, s. 172; İbn Fehd, 2005, s. 407). Ancak Mu‘izz Lidînillâh bu duruma oldukça sert tepki göstererek bu sefer siyasi ve ekonomik yollardan değil ordu göndermek suretiyle Mekke’deki hâkimiyetini tescillemek istedi. Kalkaşendî’nin aktardığı bilgilere göre, H.360/M.970-971 yılında Mu‘izz Lidînillâh’ın emriyle Mekke’ye doğru askeri bir birlik yola çıktı. Bu sırada Medine emirliğini yürüten Hasan b. Câ‘fer ise Mu‘izz Lidînillâh’a olan itaatini devam ettirdiği için o da Fâtımî ordusuna katılıp aynı zamanda ordunun komutanlığını üstlenerek onlarla birlikte Mekkelilere karşı savaşma kararı aldı. Neticede Medinelilerin de desteğini alan Fâtımî ordusu pek fazla bir mukavemetle karşılaşmadan aynı yıl Mekke’yi ele geçirmiş, bunun üzerine Mu‘izz Lidînillâh

Medine emiri Hasan b. Câ‘fer’i Harameyn valisi olarak atamıştır (Kalkaşendî, 1980, s. 309; Erbaş, 2024, s. 148). Kalkaşendî’nin aksine İbn Fehd ise Medinelilerle işbirliği yapan Fâtımî ordusunun Mekkelilere karşı büyük yenilgi aldıklarını kaydetmiştir (İbn Fehd, 2005, s. 308). Her ne kadar İbn Fehd yenilgiden bahsetmiş olsa da bu işbirliği ve savaş sonrası Hasan b. Câ‘fer’in Harameyn valisi olarak atanmış olması İbn Fehd’in iddiasını çürütmektedir kanaatindeyiz. Zira yenilgi alınmış olsaydı -yenilgi sonrası Hasan b. Câ‘fer’in yeniden savaşıp galip gelmesi halinde Harameyn valisi olarak atanacağı şartı müstesna- nasıl Harameyn valisi olarak atanmış olabilir ki. Dolayısıyla kanaatimiz, Hasan b. Câ‘fer’in Harameyn valisi oluşu galip gelinen bu savaş sonrası gerçekleşmiştir. Burada dikkatleri çeken önemli bir husus da Medine emirinin Mekkelilere karşı Fâtımîlerle işbirliği içerisine girmiş olmasıdır. Bu durum, Mekke ve Medine’de müstakil bir yönetimin söz konusu olduğunu göstermekle beraber bu yönetimlere yönelik işgal veya askeri girişimler karşısında birbirleriyle pek fazla ittifak içerisine girmediklerini de ortaya koymaktadır.

Mu‘izz Lidînillâh’ın Mekke’ye ordu göndermesinin Hicaz’daki siyasî duruma nasıl bir etki ettiğine veya ne gibi bir yansıması olduğuna bakmak gerekirse, Fâtımîlerin göndermiş olduğu bu ordu ile kesin ve uzun süreli bir netice elde ettikleri söylenemez. Zira Mekke ve Medine emirlerinin hutbeleri sıklıkla Abbâsî-Fâtımî yönetimleri arasında döndürüp durdukları görülmektedir. Onların böyle bir siyaset gütmelerinin temelinde ise her iki devletten bolca kendilerine gelen yardımlardan mahrum kalmamak ve istifade etmeyi sürdürmek olduğu söylenebilir. Ancak Mu‘izz Lidînillâh, bu duruma son vermek ve özellikle Abbâsîlerin bölgedeki nüfuzunu tamamen kırmak için çeşitli hamleler yapmaya devam ederek vefatına kadar yine hutbelerin Fâtımîler adına okunmasını sağlamıştır. Öyle ki, H.365/M.975 yılında hacdan dönen bir Fâtımî hacısı Mu‘izz Lidînillâh’a gelerek Mekke ve Medine’de Fâtımî nüfuzunun oldukça yerleştiğini ve her iki şehirde de hutbelerin Fâtımîler adına okunduğunu haber vermiş, bu habere oldukça sevinen Mu‘izz Lidînillâh bu siyasi kabule karşılık Kâbe’ye güzel bir örtü hediye etmiştir (Makrîzî, 1996, s. 172; Hasan, 1958, s. 238; Sürûr, 1994, ss. 24-25; Çelik, 2018, s. 222; Takkûş, t.y., s. 233).

3.2.2. Azîz Billâh Dönemi (H. 365-386/M. 975-996)

Fâtımîlerin Hicaz’a asker gönderme faaliyetlerinin Mu‘izz Lidînillâh’tan sonra Azîz Billâh döneminde de devam etmiştir. Çünkü Mu‘izz Lidînillâh döneminden beri Mekke yönetiminde bulunan Şerîf Muhammed b. Câ‘fer ve onun vefatından sonra H.384/M.994 yılında yerine geçen kardeşi Ebü’l-Fütûh Hasan b. Câ‘fer zaman zaman Abbâsîler adına hutbe okutmaya devam etmekteydiler. Ayrıca H.381/M.991 yılına kadar Medine’yi yöneten Tâhir b. Müslim’in vefatından sonra “el-Mühennâ” lakabıyla yönetime geçen Hasan b. Tâhir el-Hüseynî de aynı şekilde bazen Abbâsîler adına hutbeleri okutmaktaydı (İbn Haldûn, 2000, ss. 65-66; Bedr, 1993, s. 144; Çelik, 2018, ss. 225-247). Azîz Billâh, halifeliğe geçtiğinde selefleri gibi Mekke ve Medine’ye önce ihtiyaç duydukları her türlü temel gıda ve ihtiyaç maddelerini göndererek onların sempatilerini kazanma yoluna gitmiş, nispeten bunda da başarılı olmuş, ancak Hicaz halkına Abbâsîlerden de yardım gönderildiğinde Mekke ve Medine emirleri bu yardımlar nedeniyle Abbâsîler adına hutbeleri okumaya başlamışlardır. Bu nedenle Azîz Billâh’ın halifeliğinin ilk yıllarında Fâtımîlerin Hicaz’daki egemenlikleri tam oturmamıştı. Bu durum ise Azîz Billâh’ı, Hicaz’ı tamamen kontrol altına alma yönünde sert tedbirler almaya itmiş, bu sebeple Azîz Billâh H.366/M.977 yılında Hicaz’a göndermişti. Mekke ve Medine’ye ayrı ayrı göndermiş olduğu bu askeri birlikler her iki şehri günlerce kuşatma altına aldı. Aynı şekilde Mekke ve Medine halkının dışardan yardım almasını engelleyen Fâtımî ordusu, her iki şehir halkının gıda ve ihtiyaç maddelerine erişimlerini imkânsız hale getirdi (İbnü’l-Esîr, 1987, s. 362; Hasan, 1958, s. 238; Harbûtlî, 1967, s. 132; Takkûş, t.y., ss. 253-54). Bunlarla birlikte Mekke ve Medine yönetimlerinin Fâtımî ordusuna karşılık verebilecek her hangi bir askerî güçlerinin de olmadığı anlaşılmaktadır. Olayların seyrine bakıldığında Fâtımîlerin bölgede özellikle Abbâsî güç unsurlarıyla da karşılaşmadıkları görülmektedir. Bu nedenle Medine yönetiminde bulunan Hüseynîler, Fâtımî komutanına bir elçi göndererek halkın zarar görmesini

istemediklerini bundan dolayı barış ve müzakere yoluyla meselenin çözüme kavuşturulmasını istediklerini bildirdiler. Fâtımî komutanı, Medinelilerin beyaz bayrakları kendilerine vermeleri ve Fâtımîlerin alâmeti olan siyah bayrakları açmaları şartıyla bunu kabul edebileceğini söyledi. Bunun üzerine Fâtımîler ile Hüseynîler arasında Medine halkının güvence altına alınacağına dair bir antlaşma sağlandı. Daha sonra Medine yönetimi Fâtımîlere itaat ederek Azîz Billâh adına hutbeleri okutmaya başladılar. Diğer taraftan Mekke'yi de sıkı muhasara altında tutan Fâtımî birlikleri neticede burayı da kontrol altına almışlardır (Bedr, 1993, s. 138).

Azîz Billâh'ın Mekke ve Medine'ye göndermiş olduğu bu ordu sayesinde Fâtımîler, Hicaz bölgesindeki hâkimiyetlerini iyice pekiştirmişler ve Abbâsîlerin egemenliğine büyük gölge düşürmüşlerdir. Buna karşılık Abbâsîler, Mekke ile Irak arası yolları ıslah etmek, hacıların yol güvenliklerini sağlamak, yol güzergâhları boyunca su kuyuları açmak gibi bazı önemli hamleler yaparak Hicaz eşrafının sempatisini yeniden kazanmaya çalışmaktaydılar. Ayrıca 'Adudüddevle el-Büveyhî aracılığıyla H.368/M.978 yılında Mekke ve Medine'ye bir ordu göndermek suretiyle bölgeye yeniden hâkim olmak istedilerse de bunda pek başarılı olamadılar (Özaydın, 1988, s. 392; Sürûr, 1994, s. 24; Çelik, 2018, s. 254). Diğer taraftan Azîz Billâh Mekke ve Medine'ye gönderdiği yardımları daha da arttırarak nüfuzunu iyice yaydı. Böylece H.380/M.990 yılına kadar Fâtımîler Hicaz bölgesi üzerindeki hâkimiyetlerini genel itibariyle muhafaza edebilmeyi başardılar. Ancak Azîz Billâh diğer taraftan Suriye ve Filistin topraklarında kendilerini meşgul eden Suriye Karmatîleriyle mücadele etmekteydi. Bu nedenle Hicaz'ı ihmal edebilmekte ve oraya gönderdiği yardımlarını aksatabilmekteydi. Fâtımîlerin bu zafiyetinden istifade eden Abbâsîler yeniden bölgede hutbeleri kendi adlarına okutmayı başardılar. Fakat Hicaz'daki siyasi durumun tekrardan Fâtımîlerin aleyhine dönüştüğünü gören Azîz Billâh, Mekke ve Medine'ye ikinci bir kez ordu gönderme kararı aldı. Neticede Fâtımî ordusu H.380/M.990 yılında Mekke ve Medine'ye vararak her iki şehri kuşatma altına alıp daha sonra bölgede yeniden kontrolü sağladılar. Böylece Fâtımîler Hicaz'daki egemenliklerinden vazgeçmeyeceklerini bir kez daha ortaya koydular. Ayrıca Azîz Billah'ın bu kararlı duruşu ile bundan sonra uzun bir süre Hicaz'da Fâtımîler adına hutbeler okunmaya devam etti (Bedr, 1993, s. 142; Takkûş, t.y., s. 255; Çelik, 2018, s. 246).

Azîz Billâh'ın son askerî faaliyetlerinin ardından, Mekke ve Medine emirlikleri ile Fâtımî halifeleri arasındaki ilişkilerin zamanla güç kazandığı görülmektedir. Nitekim Mekke emiri Îsâ b. Câ'fer'in bu gelişmelerin ardından Mısır'a giderek Azîz Billâh tarafından büyük bir ilgiyle karşılanması, bu yakınlaşmanın somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Onun vefatından sonra emirliği devralan kardeşi Ebü'l-Fütûh Hasan b. Câ'fer'in, Abbâsî halifesi Kâdir Billâh'ın çeşitli tekliflerine rağmen Fâtımîlerle olan ilişkilerini sürdürmesi ve Medine'deki el-Mühennâ ailesinin Abbâsîler yerine Fâtımî otoritesine bağlı kalmayı tercih etmesi de, Azîz Billâh'ın askerî müdahalelerinin bölgedeki etkisini pekiştirdiğini göstermektedir (Sürûr, 1994, ss. 24-25).

3.2.3. Hâkim Biemrillâh Dönemi (H.386-411/M. 996-1021) ve Sonrası

Azîz Billâh döneminin sonlarında Hicaz'da tesis edilen Fâtımî hâkimiyeti, halefleri olan Hâkim Biemrillâh ve Zâhir Lidînillâh döneminde ufak tefek problemler haricinde sorunsuz bir şekilde devam etti. Hâkim Biemrillâh döneminin ilk yıllarında Mekke emirliğinde bulunan Ebü'l-Fütûh Hasan b. Câ'fer Fâtımîlere itaati tercih ederken diğer taraftan Medine emirliğini yürüten Hasan b. Tâhir el-Hüseynî ise Azîz Billâh'ın vefatından sonra hutbeleri Abbâsîler adına okutmaya başladı (Baltacı, 1994, s. 321; Çelik, 2018, s. 277; Takkûş, t.y., s. 297). Bununla da yetinmeyen Medine yönetimi Fâtımîleri ağır bir şekilde eleştirerek onlara çeşitli ithamlarda bulunmaktaydı. Bunun üzerine Hâkim Biemrillâh, seleflerinin aksine Medine'ye bizzat Fâtımî ordusu göndermek yerine Mekke'den Ebü'l-Fütûh komutasında H.390/M.1000 yılında bir askeri birlik gönderdi. Mekke'den Medine'ye giden bu askeri birlik kısa sürede Medine yönetimini ele geçirdi, ardından Hâkim Biemrillâh Mekke emirini Harameyn yöneticisi olarak tayin etti (Sehâvî, 1979, s. 222; Takkûş, t.y., s. 297). Bu doğrultuda Fâtımîlere olan

bağlılığını terk eden Medine yönetimine karşı Hâkim Biemrillâh da selefleri gibi askerî müdahalede bulunmayı tercih etmiştir. Ancak bu müdahalenin önceki örneklerden ayrılan yönü, ordunun doğrudan Mısır'dan değil Hicaz topraklarından sevk edilmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Hâkim Biemrillâh, Mekke ve Medine'nin kendi içlerindeki hâkimiyet mücadelelerinden istifade ederek Mekke emirini böyle bir iş yapmaya sevk etmiştir. Bununla birlikte Mekke emiri Ebü'l-Fütûh Hasan b. Câ'fer'in Harameyn hâkimiyeti kurma düşüncesinin olabileceğini, bu nedenle Hâkim Biemrillâh'ın bu emrini yerine getirme hususunda güzel bir fırsatı kaçırmak istememiş olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir.

Hâkim Biemrillâh ile Mekke emiri arasındaki ilişkilerin H.395/M.1005-H.400/M.1010 yılları arasında zayıfladığını hatta kopma noktasına geldiğini kaynaklar zikretmektedir (Seyyid, 1992, s. 115; Takkûş, t.y., s. 298). Hatta Mekke emirinin Filistin topraklarında yer alan Remle'deki Cerrâhoğullarıyla işbirliği yaparak halifeliğini ilan ettiği ve Mekke'den ayrıldığı nakledilmiştir (İbn Haldûn, 2000, s. 73; Müsebbihî, 1980, s. 414; İbn Zâfir, 2001, ss. 48-49). Ancak bu süre zarfında Hâkim Biemrillâh'ın Mekke'ye herhangi bir askerî faaliyet düzenlemediği, sadece Medine emirini Harameyn temsilcisi ilan etmekle yetindiği aktarılmaktadır. Ancak aradan çok geçmeden Mekke emiri ile Hâkim Biemrillâh arasındaki ilişkilerin düzeldiği ve Mekke emirinin bizzat Hâkim Biemrillâh tarafından yeniden Mekke emiri olarak atandığı görülmektedir (İbn Haldûn, 2000, s. 131). Zâhir Lii'zâzidînillâh dönemine gelindiğinde Mekke ve Medine emirlerinin Fâtımîler adına hutbeleri okutmaları yönünden herhangi bir sıkıntı yaşanmamış, dolayısıyla bölgeye yönelik her hangi bir faaliyetten bahis geçmemiştir (Çelik, 2018, s. 306).

Fâtımîler, Müstansır Billâh dönemine kadar Hicaz'a ordu gönderme ihtiyacı duymamışlardı. Ancak Müstansır Billâh döneminde Mısır'da meydana gelen şiddetli kıtlık ve ekonomik sebepler dolayısıyla Hicaz'a buradan gelen yardımlarda kesintiler olmaya başlamıştı. Bu durum, başta Mekke ve Medine olmak üzere tüm Hicaz'ı ekonomik yönden ciddi sıkıntıya sokmuş ve her iki şehirde de gıda ve diğer ürünlerin fiyatlarının aşırı derecede artmasına sebep olmuştu (İbn Zâfir, 2001, s. 76; İbn Müyesser, 1981, ss. 38-40; Makrîzî, 2007, ss. 22-23). Böyle bir zaman diliminde Mekke emirliğini yürüten Şükr b. Ebü'l-Fütûh emirliğe geçişinden itibaren Fâtımîler adına hutbeleri okutmaya devam etmekteydi, ancak zikredilen bu ekonomik sıkıntılar sebebiyle H.453/M.1061 yılında hutbeleri Abbâsîler adına döndürmek zorunda kaldı. Mekke emirinin böyle karar alması, Müstansır Billâh'ı kızdırdığı gibi ona bağlı bulunan Yemen'deki Suleyhî hanedanını da kızdırmıştı (el-Hemdânî, 1955, ss. 90-91; Tâmir, 1991, s. 163). Nitekim, H.439/M.1047 yılında Yemen'de kurulan ve liderliğini Muhammed b. Ali es-Suleyhî'nin üstlendiği Suleyhîler hanedanı, Fâtımîlere bağlı bir hanedan idi. Yemen, Fâtımî davasının en erken neşet ettiği bir bölge olmakla beraber Hicaz'a yakın olması açısından da büyük önem taşımaktaydı (el-Hemdânî, 1955, s. 89; Hasan, 1996, s. 190). Dolayısıyla Fâtımîlerle aralarında sıkı bir bağ bulunan Suleyhîlerin lideri Muhammed b. Ali es-Suleyhî, Mekke emiri Şükr b. Ebü'l-Fütûh'a mektup yazarak ona Fâtımîlerin itaatinden çıkmasının ağır sonuçlarının olacağını, bu nedenle Fâtımîlere yeniden itaat etmesi gerektiğini bildirdi. Daha sonra Mekke emiri ile aralarında sert mektuplaşmalar meydana geldi. Gönderdiği mektuplardan bir sonuç alamayan Muhammed b. Ali es-Suleyhî, Müstansır Billâh ile görüşüp Mekke'yi istilâ etmek için ondan müsaade istedi. Neticede Müstansır Billâh'ın onayını alan Muhammed b. Ali es-Suleyhî H.454/M.1062 yılında bir orduyla birlikte Mekke'ye doğru yola çıktı. Mekke'deki ekonomik durumların kötü olduğunu bilen Muhammed b. Ali es-Suleyhî, yanında fazla miktarda çeşitli gıda ve yardım götürmek sayesinde kolayca Mekke'ye girebilmiş ve halkı kısa sürede yanına çekmeyi başarmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 380; el-Hemdânî, 1955, s. 93; Tâmir, 1991, s. 163).

Mekke emiri Şükr b. Ebü'l-Fütûh, Suleyhî ordusu Mekke'ye varmadan önce vefat etmiş, onun yerine Hâşimîlerin önde gelen isimlerinden Muhammed b. Câ'fer geçmişti. Muhammed b. Ali es-Suleyhî Mekke'yi ele geçirince önce onu görevden almış daha sonra Mekke'de emniyeti sağlamış, bununla birlikte gıda ve diğer ürünlerin fiyatlarını aşağı çekerek barış ortamı tesis etmiştir (el-Hemdânî,

1955, s. 93; Hasan, 1958, s. 239). Mekke'de bir müddet kalan Muhammed b. Ali es-Suleyhî, Kâbe'ye beyaz bir örtü örtmüş ve Muhammed b. Câ'fer'i tekrardan Mekke emirliğine tayin etmiştir. Müstansır Billâh, daha sonra Yemen'e dönen Muhammed b. Ali es-Suleyhî'ye elde etmiş olduğu bu başarısı sebebiyle kendisine övgü ve teşekkür ifadeleri içeren bir mektup göndermiştir (İbn Tağriberdî, 1925, s. 73; Hasan, 1958, s. 239; Sürûr, 1994, s. 28).

Fâtımîlerin Suleyhîler aracılığıyla Mekke'ye gönderdikleri bu ordu aslında son ordu değildi. Nitekim Muhammed b. Ali es-Suleyhî'nin Yemen'e dönmesinden yaklaşık dört yıl sonra bölgedeki siyasî dengeler tekrardan Fâtımîler aleyhine dönmeye başlamıştı. Çünkü Mısır'daki gıda ve yoksulluk krizi devam etmekte ve bu durumdan Hicaz bölgesi de fazlasıyla olumsuz manada etkilenmekteydi. Özellikle Mekke ve Medine şehirlerine yeterli miktarda Mısır'dan gıda yardımı gelememesi halkı ve siyasî iktidarı oldukça zor duruma düşürmüştü. Bu ise, Mekke ve Medine emirlerinin H458/M.1066 yılında Fâtımîlerden itaati kesmelerine ve Abbâsîler adına hutbeleri okutmalarına sebep olmuştu. Bundan dolayı Müstansır Billâh, Muhammed b. Ali es-Suleyhî'ye bir elçi göndererek ondan Mekke ve Medine'ye yeniden bir askeri sefer tertip etmesini ve daha önceden olduğu gibi orada işleri yine yoluna koymasını istedi (Hasan, 1958, s. 239; Takkûş, t.y., s. 374). Bunun üzerine Muhammed b. Ali es-Suleyhî H.459/M.1067 yılında bin kişilik bir orduyla birlikte Yemen'den Hicaz'a doğru yola çıktı. Yerine vekil olarak ise oğlu el-Melikü'l-Mükerrem'i bıraktı. Muhammed b. Ali es-Suleyhî, Mekke'ye yaklaşmadan Mehcem şehri yakınlarında yer alan Necâh hâkiminin oğlu Saîd el-Ahvel'in saldırısına uğradı. Bu saldırı sonucunda kendisi ve beraberindeki birçok kişi öldürülürken eşi de esir alındı (İbn Haldûn, 2000, s. 215; Hasan, 1996, s. 192). Dolayısıyla Müstansır Billâh'ın Suleyhîler aracılığıyla Hicaz'a göndermiş olduğu bu askerî faaliyet başarısızlıkla sonuçlandı. Fâtımîlerin bu askerî seferden sonra Hicaz'a herhangi bir ordu gönderdiklerine dair kaynaklarda bilgi yer almamaktadır. Fâtımîlerdeki ekonomik krizin devam etmesi, vezirlerin yönetimde etkin hale gelmesi ve Haçlı Seferlerinin başlaması gibi nedenlerle bundan sonraki süreçte Fâtımîlerin Hicaz'a yönelik askerî faaliyet düzenlemelerinin pek mümkün olmadığını söylemek mümkündür. Ancak Suleyhîlerin Fâtımîler adına Mekke'yi ele geçirmelerinin ardından Hicaz bölgesindeki siyasî durumun hızlı değişmelere sahne olduğu ve Hicaz emirlerinin önceden olduğu gibi bundan sonraki süreçte de Fâtımîlere ya da Abbâsîlere bağlılıkları konusunda kararlı bir duruş sergilemedikleri görülmektedir (Hasan, 1996, s. 192; Takkûş, t.y., s. 374).

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Şiî bir mezhebi esas alan ve Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımîler, erken dönemden itibaren doğuya doğru genişleme politikası benimsemiş; bu doğrultuda Mısır ve Suriye'nin ardından Hicaz bölgesini ele geçirmeyi stratejik bir hedef olarak belirlemişlerdir. Mekke ve Medine gibi İslâm dünyasının kutsal merkezlerini barındıran Hicaz, yalnızca dinî açıdan değil, siyasî ve askerî anlamda da büyük bir öneme sahipti. Bu sebeple bölgeye hâkim olma arzusu, yalnızca Fâtımîlerle sınırlı kalmamış; Abbâsîler başta olmak üzere birçok İslâm devleti için de meşruiyetin bir göstergesi sayılmıştır. Fâtımîler, özellikle Mu'izz Lidînillâh döneminden itibaren Hicaz'a yönelik ciddi bir siyaset geliştirmişlerdir. İlk etapta, Mekke ve Medine emirlikleri arasındaki iç çekişmelerden faydalanarak bölgedeki etkilerini artırmaya çalışmış; diplomatik ve ekonomik araçlarla nüfuz kurmayı hedeflemişlerdir. Ancak Abbâsîlerle yaşanan güç mücadelesi, Fâtımîleri zamanla doğrudan askerî müdahalelere yöneltmiştir. Mu'izz Lidînillâh, Hicaz'a ilk orduyu göndererek bölgedeki hâkimiyetini pekiştirme yoluna gitmiş, ardından Azîz Billâh döneminde bu müdahaleler sistematik hâle gelmiştir. Özellikle Azîz Billâh'ın askerî seferleri neticesinde Hicaz'da uzun süreli bir Fâtımî hâkimiyeti sağlanabilmiş, halefleri Hâkim Biemrillâh ve Zâhir Lii'zâzidînillâh dönemlerinde de bu etki büyük ölçüde korunmuştur.

Ne var ki Müstansır Billâh döneminde Mısır'da ortaya çıkan derin ekonomik kriz, Fâtımî Devleti'nin merkezî idare gücünü zayıflatmış, bu durum Hicaz gibi merkezden uzak ve sürekli maddî

destek gerektiren bölgelerde etkin bir askerî ve idarî varlık sürdürülmesini son derece güçleştirmiştir. Kahire ile Mekke ve Medine arasındaki coğrafî mesafe, askerî birliklerin sevki, iaşesi ve ikmalinin düzenli biçimde sağlanmasını zorlaştırmış özellikle çöl koşulları ve güvenli ulaşım hatlarının yokluğu, Fâtımîlerin Hicaz üzerindeki denetimini kırılgan hâle getirmiştir. Bu çerçevede Fâtımîler, Yemen'deki müttefikleri olan Suleyhîler aracılığıyla Mekke'ye askerî müdahalelerde bulunmaya çalışmışlarsa da, bu girişimler daha çok geçici sonuçlar doğurmuş; bölgenin sürekli askerî ve ekonomik destekten yoksun bırakılması kalıcı bir hâkimiyet tesis edilmesini engellemiştir. Nitekim Mısır'daki ekonomik daralma nedeniyle Hicaz'daki yerel yöneticilere ve askerî unsurlara düzenli mali yardım sağlanamaması, Fâtımî otoritesinin sahada sürdürülebilirliğini zayıflatan temel unsurlardan biri olmuştur. Buna ek olarak, Fâtımî Devleti'nin iç siyasî istikrarsızlıkla mücadele etmek zorunda kalması ve 11. yüzyılın sonlarından itibaren Haçlı Seferlerinin başlaması gibi dış tehditlerin ortaya çıkması, sınırlı askerî ve ekonomik kaynakların Hicaz'a yönlendirilmesini daha da zorlaştırmıştır. Her ne kadar Fâtımîler zaman zaman Hicaz'da askerî başarılar elde etmiş ve hutbelerde isimlerini okutmak suretiyle dinî-siyasî meşruiyetlerini pekiştirmeye çalışmışlarsa da, bu hâkimiyet uzun süreli olamamıştır. Dolayısıyla, Fâtımîlerin Hicaz'da kalıcı bir siyasal denetim kuramamalarında yalnızca askerî başarısızlıklar değil merkezî otoritenin zayıflaması, ekonomik kaynak yetersizliği, coğrafî uzaklık ve lojistik imkânsızlıklar belirleyici olmuştur. Bu durum, Hicaz gibi stratejik ve kutsal bir bölgenin siyasî kontrolünün, askerî müdahalelerin ötesinde, süreklilik arz eden ekonomik destek ve güçlü lojistik altyapı olmaksızın sürdürülemeyeceğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada kullanılan tarihî kaynakların büyük kısmı, ya Abbâsî ya da Fâtımî bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Bu durum, olayların aktarımında taraflılık ve propaganda unsurlarının bulunma ihtimalini artırmaktadır. Özellikle tarihçilerin mezhepsel veya siyasal bağlılıkları, olaylara yaklaşım biçimlerini etkilemiş olabilir. Bu durum, yorumlarda dikkatli olunmasını gerektirmiştir. Yine bu araştırma, Fâtımîlerin Hicaz'a yönelik askerî faaliyetlerini kuruluşlarından Müstansır Billâh dönemi sonlarına kadar ele almakta olup, öncesi ve sonrasındaki gelişmeleri detaylı bir biçimde ele almamıştır. Çalışmanın kapsam ve sınırlılığı açısından bu hususa riayet edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, çalışma tarihî belgelerin nitel içerik analizi ile sınırlı kalmıştır. Yani Arkeolojik veriler, coğrafî veri analizleri ya da nicel veriler çalışma kapsamına dâhil edilmemiştir.

Hicaz bölgesine dair yapılan araştırmalar, bölgenin tarihsel süreç içerisindeki dinî, siyasî ve ekonomik önemine dikkat çekmektedir. Ancak bazı çalışmalarda Fâtımî hâkimiyetine yalnızca yüzeysel biçimde değinilmiş (Küçükaşcı, 2007), bazılarında ise Fâtımîlerin Hicaz'a yönelik ekonomik politikaları ve bölgeye sağladıkları yardımlar öne çıkarılmıştır (Çelik, 2010). Bununla birlikte, mevcut literatürde Fâtımîlerin Hicaz'a yönelik askerî politikalarının sistematik ve kronolojik bir yaklaşımla ele alınmadığı görülmektedir. Bu makale, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlayarak Fâtımîlerin Hicaz bölgesinde yürüttükleri askerî faaliyetleri kronolojik bir çerçevede incelemekte ve bu faaliyetlerin bölge üzerindeki siyasî sonuçlarını değerlendirmektedir.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu bulgular ışığında, gelecek araştırmalar için somut birtakım öneriler geliştirmek mümkündür. Zira Fâtımîlerin Hicaz'a yönelik askerî faaliyetleri, Abbâsîler ve Selçuklular gibi çağdaş güçlerin aynı bölgeye yönelik politikalarıyla karşılaştırmalı olarak analiz edilebilir. Bu tür çalışmalar, İslâm dünyasında kutsal şehirler üzerinden hâkimiyet mücadelesinin çok boyutlu yapısını daha iyi anlamaya katkı sağlar. Yine sadece Arapça tarihî kaynaklarla sınırlı kalmadan, aynı döneme ait farklı coğrafyalardan alternatif kaynaklar da incelenerek, olayların çok yönlü bir değerlendirmesi yapılabilir. Bunlarla birlikte, Fâtımîlerin Hicaz politikalarının arkasında yatan Şiî meşruiyet arayışının daha detaylı incelenmesi, bu faaliyetlerin sadece siyasî değil aynı zamanda ideolojik bir mücadele olduğunu daha görünür kılacaktır. Bu bağlamda Şiî literatür, fıkıh ve propagandaya dayalı belgeler de daha fazla dikkate alınmalıdır. Ayrıca, Fâtımîlerin Hicaz'a askerî faaliyet düzenledikleri dönemlerde mevcut yerel kabilelerin Fâtımîler ile olan ilişkileri üzerine daha

detaylı tarihsel çalışmalar yapılmalıdır. Bu çalışmalar, yerel kabilelerin oynadığı rolü açığa çıkarma açısından büyük önem arz edecektir. Özet olarak, bu çalışmada ulaşılan sonuçlar, söz konusu dönemin politik ve ideolojik çatışmalarını anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Ancak belirtilen sınırlılıklar ışığında, daha kapsamlı ve çok disiplinli araştırmalarla konunun derinleştirilmesi mümkündür.

5. Kaynakça

Arslan, İ. (2014). *Muktedir Billâh döneminde Abbâsîler*. Okur Akademi.

Baltacı, C. (1994). Ebü'l-Fütûh el-Mûsevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (C. 10, s. 321). Türkiye Diyanet Vakfı.

Bedr, 'Abdülbâsit. (1993). *Târîhu'ş-şimâl li'l-Medîneti'l-münevverâ* (2. baskı, C. 2). y.y.

Cevâd Ali, C. (1993). *El-Mufassal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslam* (C. 7). Câmiatü Bağdâd.

Cezîrî. A. M. (2002). *Ed-Dürerü'l-ferâidi'l-münezzame fî ahbâri'l-hâcci ve tarîki Mekketi'l-muʿazzama* (C. 1). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Çağatay, N. (1957). *İslam öncesi Arap tarihi ve Cahiliye çağı*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Çelik, A. (2010). Fatımîlerin hicaz politikası. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, *6*(2), 145-162.

Çelik, A. (2018). *Fâtımîler Devleti tarihi (909-1171).* Türk Tarih Kurumu.

Çubukçu, A. (2020). Muiz Lidînillâh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (C. 31, ss. 96-98). Türkiye Diyanet Vakfı.

ed-Deşrâvî, F. (1994). *El-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

ed-Dâ'î İdrîs, İ. (1985). *Târîhu'l-hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-kısmu'l-hâss min kitâbi 'uyûni'l-ahbâr*. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

el-Hemdânî, H. (1955). *Es-Suleyhiyyûn ve'l-hareketü'l-Fâtımiyyetü fi'l-Yemen*. el-Ma'hedü'l-Hemdânî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti.

el-Mağlûs, S. (2019). *El-Atlasu't-târîhi li sîreti'r-resûl,* (A. Karakaş, Çev.). Siyer.

Erbaş, F. (2024). *Halife Mu'iz Lidînillâh döneminde Fâtımî devleti* (Tez No. 849253) [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Ercan, Y. (2017). *Tarih araştırmalarında yöntem ve teknik* (3. baskı). Turhan.

ez-Zeylâi, A. Ö. (2005). *Mekke ve alâkatuhâ el-hâriciyye (301-487)*. Dârü'l-'Arabiyye li'l-Mevsûât.

Harbûtlî, A. H. (1967). *El-'Azîz Billâh el-Fâtımî*. Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî Li't-Tıbâ'ati ve'n-Neşr.

Hasan, H. (1996). *Târîhu'l-İslâm es-siyasî ve'd-dinî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî* (14. baskı, C. 4). Dâru'l-Cîl.

Hasan, H. (1958). *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye fi'l-Mağrib ve Mısr ve Suriye ve Bilâdü'l-'Arab* (2. baskı). Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyyeti.

Hizmetli, S. (2001). Karmatîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (C. 24, ss. 510-514). Türkiye Diyanet Vakfı.

İbn Fehd, N. Ö. (2005). *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri ümmi'l-kurâ* (Fehîm Muhammed Şeltût, Ed.; C. 2). Mektebetü'l-Hâncî.

İbn Haldûn. V. A. (2000). *Târîhu İbn Haldûn.* Thk. Süheyl Zekkâr (C. 4). Dârü'l-Fikr.

İbn Havkal, E. (1996). *Kitâbu sûreti'l-arz*. Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât.

İbn Kesîr, E. İ. (1998). *El-Bidâye ve'n-nihâye.* Thk. Abdullâh b. Abdül-Muhsîn et-Türkî (C. 16). Dâru Hecer.

İbn Müyesser, E. A. (1981). *El-Müntekâ min ahbâri Mısr*. Thk. Eymen Fuâd Seyyid. el-Ma'hedü'l-İlmiyyü el-Fransa li'l-Âsâri'ş-Şarkiyyeti bi'l-Kâhireti.

İbn Tağriberdî, C. E. (1925). *En-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire* (C. 5). Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.

İbn Zâfir. E. H. (2001). *Ahbâru'd-düveli'l-munkati'a*. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyyeti.

İbnü'l-Esîr, E. C. (1987). *El-Kâmil fi't-târîh* (C. 7). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Kalkaşendî, Ş. A. (1980). *Meʿâsirü'l-inâfe fî meʿâlimi'l-hilâfe* (C. 1). y.y.

Kök, S. (2020). *Onuncu yüzyıl Müslüman seyyahların gözünden Hicaz bölgesi* (Tez No. 632105) [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Küçükaşcı, M. S. (1998). Hicaz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (C. 17, ss. 432-437). Türkiye Diyanet Vakfı.

Küçükaşcı, M. S. (2007). *Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine tarihi*. Yeditepe.

Makdisî, M. A. (1991). *Ahsenü't-tekâsîm fî maʿrifeti'l-ekâlîm*. Dâru-Sâdır.

Makrîzî, E. M. (1991). *Kitâbü'l-mukaffâ' el-kebîr* (C. 1). Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.

Makrîzî, E. M. (1996). *İtti'âzü'l-hunefâ bi ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ.* Thk. Kerim Hilmî Ferhat (C. 1). İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî.

Makrîzî, E. M. (2007). *İğâsetü'l-ümmeti bi keşfi'l-ğummeti*. Thk. Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed 'Aynü'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâ'iyyeti.

Mez, A. (2000). *Onuncu yüzyılda İslam medeniyeti* (Salih Şaban, Çev.). İnsan.

Mısıroğlu, K. (2013). *Muhtasar İslâm tarihi* (C. 2). Sebil.

Müsebbihî, M. U. (1980). *Ahbâru Mısr fî seneteyn (H. 414-415)*. Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Usâmeti li'l-Kitâbi.

Nüveyrî, A. A. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (C. 28,29). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Özaydın, A. (1988). Adudüddevle. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (C. 1, ss. 393-393). Türkiye Diyanet Vakfı.

Poyraz, M. (2020). *Karmatiler Devleti: Ebû Tâhir el-Cennâbî dönemi*. Gece Kitaplığı.

Sehâvî, Ş. (1979). *Et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti'ş-şerîfe* (C. 2). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Seyyid, E. F. (1992). *ed-devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr tefsîr cedîd*. Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyyeti.

Sinân es-Sabîi, S. (1982). *Târîhu ahbâri'l-karâmıta* (Süheyl Zekkâr, Ed.). Dâru Hasân.

Sürûr, M. (1994). *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn el-hâriciyye*. Dârü'l-Fikri'l-'Arabî.

Takkûş, M. S. (t.y.). *Târîhu'l-Fâtımiyyîn fî şimâli Ifrîkiyye ve Mısr ve Bilâdi'ş-Şam*. Dâru'n-Nifâs.

Tâmir, Â. (1991). *Târîhu'l-ismâiliyyeti ed-devletü'l-Fâtımiyyeti'l-kebîrati* (C. 3). el-Hey'etü'l-'Âmmetü li Mektebeti'l-İskenderiyyeti.

Yâkût el-Hamevî, E. A. (1977). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 5). Dâru-Sâdır.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. bs.). Seçkin.

Yılmaz, H. (2016). *Fâtımîler ve Fâtımî halifeleri*. Elips Kitap.